

MAGYAR TÖRTÉNELMI
EMLÉKEK

ÉRTEKEZÉSEK

A vidék vonzásában | 1.

Koloh Gábor

„SZÁNTANI LEHET, DE VETNI NEM MUSZÁJ”

Az ormánsági egykézés történetei
(1790–1941)

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Történettudományi
Intézet

KOLOH GÁBOR

„SZÁNTANI LEHET, DE VETNI NEM MUSZÁJ”

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DISSERTATIONES

Seriem fundavit

Á L FODOR

Redigit

ANTAL MOLNÁR

Gaudentes rure Camenae 1.

Subseriem redigit

KRISZTIÁN GERGELY HORVÁTH

ELKH | Eötvös Loránd
Research Network

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Budapestini, 2021

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK
ÉRTEKEZÉSEK

A vidék vonzásában 1.

KOLOH GÁBOR

„Zárni lehet,
de vetni nem muszáj”

Az ormánsági egykezés története (190–1941)

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2 021

A kötet egyes fejezeteinek a megírását támogatták:

AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG
PROGRAMJA ÉS A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP

NKA 201102/03204

A kötet kiadását támogatta az MTA BTK
Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport.

Lektorálta: Kövér György

© Koloh Gábor, 2021

© Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021

ISBN 978 963 416 259-9 ISBN 978 963 416 353-4 (D F)
ISSN 2063 372 (Magyar Történelmi Emlékek, Értékezesek)
ISSN 2063 1449 (A vidék vonzásában)

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítást, a nyilvános előadást, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
A könyvsorozat logóját Szakács Imre festőművész készítette.
Nyomdai előkészítés: BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Olvasószerkesztő: Csák Lilla
Borító: Böhm Gergely, tördelés: Kele János
Nyomdai munka: Séd Nyomda Kft., Szekszárd (www.sednyomda.hu)
Felelős vezető: Dránovits Anna

TARTALOM

Köszönetnyilvánítás	13
Bevezetés	15
A könyv témája	15
Vizsgálati kérdések	15
A vizsgált tér	16
A dél-dunántúli egykekérdés	20
Kodolányi János memoranduma	24
Fülep Lajos cikksorozata	27
Illyés Gyula és a <i>Pusztulás</i>	31
Következtetések	36
1. A vajszlói kerület történeti demográfiai vizsgálata	38
Háttér	38
Családtörténeti áttekintés	38
A demográfiai átmenet elmélete és a fertilitástörténet	41
Andorka Rudolf ormánsági kutatása	46
Kérdések	49
Források, adatok, módszerek	50
Források	50
Az adatbázis	54
Eredmények	56
Népességszám és népességszerkezet	56
Térbeli mobilitás	6
Halálozás	8
Házasodás	2
Házassági mobilitás	8
Születés	91
Következtetések	108
2. A születésszabályozás társadalmi háttere a vajszlói kerületben	111
Társadalomszerkezet	111
Háttér	111
Makrostruktúra	124

Mikrostruktúra	127
Jobbágyok, parasztok: leszármazás és birtokháramlás	133
Kisiparosok és alkalmazottak	154
Következtetések	164
Presztízis a vajszlói társadalomban	168
Háttér és kérdésfeltevés	168
Forrás, adat, módszer	170
Eredmények	173
Következtetések	18
Hagyatéki vásárlók Vajszlón	18
Háttér	18
Kérdés	18
Forrás, adat, módszer	18
Eredmények	19
Következtetések	198
3. Történeti antropológiai vizsgálatok	199
Hit, v allás, g gyermekvállalás	200
A születésszabályozás vallási, er kölcsi magyarázatai	200
A vizitációs és az 1934-es lelkeszi jelentések	207
Alapkutatások	214
Kérdés	215
Forrás, adat, módszer	216
Eredmények	217
Következtetések	226
Párvalasztás, házasság és vőség	227
A forrás	227
Pár választás	235
Elsőházások	240
Újraházasodók és mozaikcsaládok	246
Vőség	252
Következtetések	257
Családi viszályok	258
Háttér	260
Forrás és adat	268
Egyházi eljárók	268
Világi hatóság	269
Eljárasi rend	27
Büntetés	27
Bűnök	29
Családon belüli erőszak	28
Az öregek helyzete	28
Következtetések	290

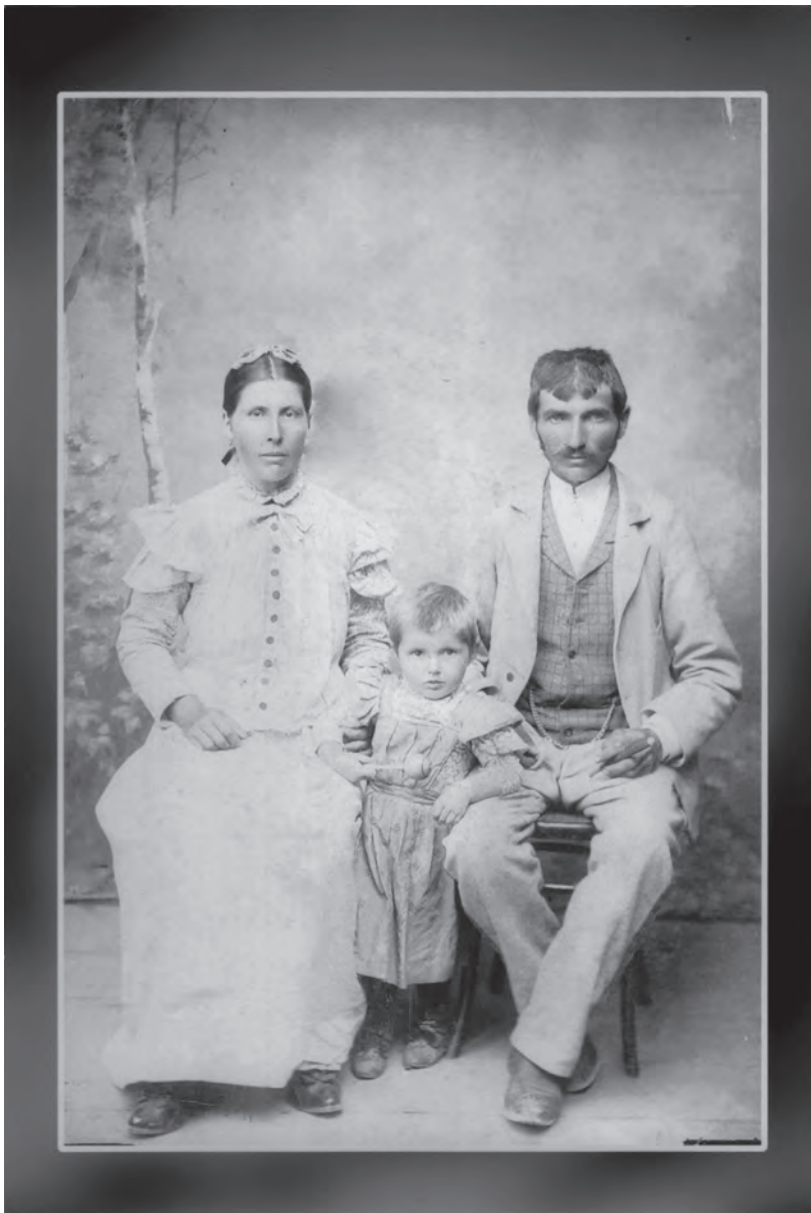
TARTALOM

A születésszabályozás módja	291
Kezdetek	291
Megvalósítás	293
Következtetések	299
Családi háttér és iskoláztatás	300
Adatok	302
Eredmények	306
Következtetések	308
4. A magyar és a német gyermekvállalás összehasonlítása	310
A vizsgált tér	310
Kérdés	314
Forrás, adat, módszer	315
Eredmények	319
Általános eredmények	319
Térbeli mobilitás	322
Termékenységtörténeti elemzés	325
Családi példa	331
Következtetések	334
Összefoglalás	336
Bibliográfia	342
Névmutató	38
Helynévmutató	37

Édesapám emlékének

1. kép. Ángyán István és felesége, Kovács Erzsébet lányukkal, Erzsébettel.
Kémes, 1896. örül

Forrás: Molnár Zsófia engedélyével

1. térkép. A vizsgált ormánsági (Besence, Hirics, Kisszentmárton, Lúzsok, Páprád, Vajszló, Vejtő) és völgyégi települések (Hidas, Kismányok, Mucsfa) elhelyezkedése

Készítette Nagy Béla (BTK Történettudományi Intézet)

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ez a könyv, amelynek főcímeül egy legkésőbb a 19. századból származó, az egykezésre vonatkozó ormánsági közmondást választottam, a társadalomtörténet különböző megközelítéseivel élve vizsgálja az ormánsági Vajszló és környékének születésszabályozási gyakorlatát.

Az itt összegzett mintegy tízéves kutatómunkát nagyon sokan támogatták. Bő három évtizedig állnak, álltak mögött a szüleim: anélkül a biztonság, lelki támogatás nélkül, amelyet ők adtak, biztos, hogy nem kezdhettem volna a kutatáshoz. Könyvem nem születhetett volna meg, ha témavezetőm, Kövér György nem őrzi és ápolja, vagy ha kell, nyesi gondolataimat. Egy joyce-i fordulattal élve, jobb volt hozzám, mint egyszerűen jó.

Opponenseim, Óri Péter és Czoch Gábor hosszú évek óta kísérik figyelemmel kutatásomat, tőlük számos alkalommal megerősítést kaptam, hogy nem csupán számomra izgalmas az irány, amelyet követek. Kövér tanár úr buzdításának – amely szerint látókörömet ne engedjem beszűkülni – remélem, eredményes megvalósítását jelentősen elősegítették a mesteri és a doktori képzésen tanárain. Külön köszönöm Szívós Erika és Halmos Károly tanácsait, Szijártó István önképzőkörének a kutatásomra és így a rám szánt időt. Gazdagon töltkeztem a Mátay Mónika vezette tiszazugi kutatásból is.

A hazai történeti demográfusok maroknyi csoportja jelentősen segített abban, hogy annyit tudjak a történeti demográfiáról, amennyit tudok. Pakot Levente órákon át magyarázta az Access és a Stata használatát, a HISCO használhatóságát. Faragó Tamás mindig nyitott volt megkereséseimre, kérdéseimre.

Öt évet töltöttem a Válságtörténeti Kutatócsoport munkatársaként. A heti-kétheti összejövetelek folyamatosan treníroztak, az itt kapott észrevételek majd olyan mértékben fejlesztettek, mint a sokoldalú kéziratok és viták. Kegyelmi állapotot jelentettek azok az évek. Az iskolatörténet felé való nyitáson nemcsak a pedagógiai képzésnek, de Sasfi Csabának és Ugrai Jánosnak is köszönhetem. A magzatelhajtás kérdése vezetett el a néprajzosokhoz, Deáky Zita azonban nem csak ebben a témában hívta fel figyelmemet néhány állításon újragondolására.

Munkahelyem, a Csorba László vezette Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció kutatás és a Tomka Béla és Keller Márkus irányította MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti munkacsoport tette lehetővé könyvem befejezését. Gondolkodásom fejlesztésében szintén alakított, és

ezért roppant hálás vagyok, az Ablonczy Balázs vezette Lendület Trianon 100 kutatócsoport, az Erdélyi Gabriella vezette Lendület Családtörténeti Kutatócsoport és a Horváth Gergely Krisztián által szervezett Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport. Németországi ösztöndíjam során az Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde munkatársaival, de legfőképp Fata Mártával való beszélgetéseim jelentős mértékben elősegítették, hogy sokkal szélesebb körű és pontosabb ismeretekkel rendelkezem a magyarországi svábokról, mint korábban.

Azt hiszem, sokkal több időt töltöttem az elmúlt években könyvtárakban és levéltárakban mint ott, ahol éppen laktam. A levéltári munkatársak, akár Pécsen, akár itt Budapesten nemcsak hogy segítettek a kutatásomat, de számos olyan információval is gazdagítottak, amelyre magamtól nehezen bukkantam volna rá. Borsy Judit, Damásdi Zoltán, Nagy Imre Gábor és Ódor Imre segítségével mellette kutatásra neveltek a Békés Megyei Levéltár és a szeghalmi Nagy Miklós Városi Könyvtár és Sárréti Közérdekű Muzeális Gyűjtemény munkatársai is. A számos szakmai eseményen folytatott beszélgetések, viták szintén sokat jelentettek, köszönöm mindenkinek az észrevételeit, javaslatait.

Az évek során összekovácsolódott közösségünk, a Boldog Könyvtárazók Társasága mindig biztosított arról, hogy amit mi csinálunk, az nem csupán munka és nem csupán szenvedély, de életforma is egyben. Köszönöm barátaimnak, köztük Bálint Angelikának, Gyimesi Emesének, Ilyefalvi Emesének, Izsák Anikónak, Kisőrsi Zsófiának, Mihalik Bélának, Révész Tamásnak, Steinhacher Kornéliának, Szentesi Rékának és Vámos Gabriellának, hogy az elmúlt években mellettem álltak, és elfogadtak olyannak, amilyen vagyok.

Hálás vagyok páromnak, Madár Máriának, hogy fogyhatatlan türelemmel áll mellettem a mindennapok nehézségeiben, és hogy roppant jól tűrte hajnali ébredéseimet.

Nem tudok mindenkit felsorolni, aki segített az évek során, de sokat jelentettek a műhelybeszélgetések, konferenciákon és személyes beszélgetéseken elhangzott észrevételek és javaslatok is. Köszönöm a támogatást az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek, az Új Nemzeti Kiválósági Programnak, a Nemzeti Kulturális Alapnak, a Balassi Intézetnek.

A kötetben szereplő képekért és térképekért köszönet illeti a Központi Statisztikai Hivatal munkatársait, Demeter Gábort, Gödrei Zoltánt, Molnár Zsófiát és Tóth Kása Istvánné Széles Mártát.

Végezetül nemcsak illik megemlíteni, de természetes is, hogy a könyvben elkövetett minden hibáért csakis engem terhel felelősség.

BEVEZETÉS

A KÖNYV TÉMÁJA

Vizsgálati kérdések

Könyvem kiindulópontja a vajszlói kerület termékenységi értékeinek vizsgálata a demográfiai átmenet függvényében. A fő kérdés tehát az, hogy melyek azok a fontosabb tényezők, amelyek a termékenységi átmenet szakaszait jellemzik, és hogyan illeszthető ezekkel össze az ormánsági egykézés kérdésköre, nem hagyva figyelmen kívül a jelenség korábbi kulcsfontosságú történeti demográfiai vizsgálatát, Andorka Rudolf vajszlói és besencei kutatását. A termékenységi adatok szorosabb elemzése előtt szükségesnek vélem megvizsgálni a főbb demográfiai mutatókat a vajszlói kerületben, több ízben összevetve a dél-dunántúli és az országos értékekkel.

A második fejezetben már kisebb, de továbbra is fontos szereppel bír a termékenységi vizsgálat. Ahhoz ugyanis, hogy mélységében megértsük egy történeti társadalom összetettségét, nem elég – talán félrevezető is – a klasszikus népszámlálási alapú vagy egyéb egyetemes klasszifikációs foglalkozási szerkezeteknek a helyi társadalomra való erőltetése. Ezek túlságosan homogenizálják azokat a közösségeket, amelyek pontosan szerkezeti finomságuk és egyediségük miatt működnek úgy, ahogy. Hogy mégis hogyan, azt szeretném megérteni a második fejezetben a társadalmi rétegződés helyi szintű megkonstruálásával és a birtoköröklődési mechanizmusok vizsgálatával. Ezeknek a családi vizsgálatoknak a fókuszában a földet művelő jobbágyok társadalmának a 19. század közepén való átalakulása áll. Ez a vizsgálat összekapcsolja az anyakönyvi adatbázist egy kulcsfontosságú, az 1848 előtti és utáni telekhányadokat összevető forrás adataival. A forráshoz tapadó elemzés tanulságait az első fejezet termékenységi számításainak beemelésével tesztelem. A fejezet célja így a társadalmi csoportok szerinti termékenységi sajátosságok többkörös vizsgálata. A társadalom szerveződésének egyéb mutatói is itt kerülnek beemelésre. A fejezet során megvizsgálom, hogy a keresztszülő megválasztása mögött milyen társadalmi presztízstényezők álltak, valamint a hagyatéki vásárok elemzésével is szemléltetem a társadalomban betöltött szerep alakítására tett egyéni kísérleteket.

A 3. fejezet történeti antropológiai vonatkozású elemzések együttese. Először – építve a 2. fejezet tanulságaira – felekezeti alapon kívánom megvizsgálni a termékenységi különbségek alakulását, így külön a reformátusok és a római katolikusok körében. A vizsgálatához tartozik a társadalmi és felekezeti mező összesimítása és családi alapú vizsgálata. Milyen különbségek mutatha-

tóak ki ennek alapján? Vajon teljesen tévútra visz a felekezeti alapú vizsgálódás? Ezután – elrugaszkodva a termékenységi vizsgálatoktól – a születésszabályozás módját kívánom megvizsgálni: a termékenységi átmenet kapcsán megállapítható szakaszok során vajon milyen technikai eszközök segítségével volt vagy lehetett kivitelezhető a születésszabályozás? A fejezet lezárásaként – ismereteim szerint eddig egyedülálló módon – a családnagyság és az iskoláztatás kapcsolatát kívánom feltárni. Igaz-e, hogy az egyke gyermekek több gondot fordítottak, és így tanulmányi eredményei messze fölötte voltak a nagyobb családból származó diákokénál? A fejezet végére érve kiderül; ahogy az is, hogyan alakult az ormánságiak párválasztása, majd a családi életükben milyen nehézségekkel kellett megküzdeniük.

A 4. fejezetben ismét túlsúlyba kerül a demográfiai vizsgálat. Amellett hogy a fejezet egy eddig alig használt forrástípust, a németországi kutatók által összeállított *Ortsfamilienbuch*ot is felhasználja, rámutat arra, hogy milyen kulturális és regionális vonatkozásai lehettek a születéskorlátozásnak a 19–20. században.

A vizsgált tér

A vajszlói kerület vizsgálata során a következőkben Vajszló, Besence, Hirics, Kisszentmárton, Lúzsok, ~~Ép~~ rád és Vejti adatait elemzem. A települések kiválasztásakor kiindulópontul a mesterszakos diplomamunkám megírása során felépített adatbázist vettem alapul. Akkori elemzésem az 1895 és 1941 közötti időszakot ölelte fel. Az 1895. október 1-jével működésbe lépett polgári anyakönyvi közigazgatás az úgynevezett vajszlói (1904-től vajszlói) anyakönyvi kerülethez rendelte Baranyahídvéget, Besencét, ~~Ép~~ rádot és Sámidot. 1908-ban ez kiegészült Hiricccsel, Kisszentmártonnal, Vejtivel és Lúzsokkal, 1907-ben pedig leválasztották róla Baranyahídvéget és Sámidot. Vizsgálati időszakom végéig, 1941-ig további változás nem történt, ezért a vajszlói kerületet lefedő adatbázisom a fent jelzett hét település adatait tartalmazta.¹ Az ELTE Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjába való jelentkezésemkor a kutatási tervben a vajszlói kerületi termékenységtörténet vizsgálatának az időben visszamenő elemzését fogalmaztam meg, ami szerves folytatása a mesterszakos adatbázis-építésnek. Itt már nem kívántam a vizsgált kerület egységén változtatni, még ha evidens is, hogy 1895 előtt ilyen nevű közigazgatási egység nem létezett. A vizsgálat során az a tény, hogy Vajszló és Besence a Magyar Királyi Vallásalapítvány tulajdonában álló vajszlói uradalom, míg a többi település a pécsi káptalan joghatósága alá tartozott, az elemzett tér kialakítása során a fenti sorrend miatt nem játszott meghatározó szerepet. A vajszlói kerület településeit a következőkben Vályi András, Fényes Elek,

¹ Fáncsy József 1976, 163–164.

Pesty Frigyes és az 1925-ös közigazgatási tájékoztató lapok adatainak felhasználásával kívánom röviden bemutatni.

Vályi András 18. század végi helységnévtárában *Besencéről* mint katolikus *tót*² faluról írt, melynek „határbéli földgye középszerű termékenységgű; de mivel némelly fogyatkozásain kívül piatkozása sints, harmadik Osztálybéli”.³ Bő fél évszázaddal később Fényes Elek a település mocsaras határát és szép erdejét találta említésre méltónak,⁴ művének tartalmát a Pesty Frigyes által összeállított kérdésekre adott válaszok árnyalják. Besence nevét a falu „regjei” – az 18-as évek közepén járunk – onnan eredeztetik, hogy „ezen községnek határát a víz bírta úgy annyira, hogy a hol most a község áll, a víz fogta körül, úgy hogy a községbe csak egy helyen lehetett bejárni, tehát mint a víz által besánczolt hely onnét vette Besáncz nevét, mely később Besenczére lett változtatva.”⁵ A túlnyomórészt lapályos dűlőkkel körülvett település határa megközelítette az 1700 holdat, termőföldje viszont sovány, így – agrárjellege mellett – fő kereskedelmi profilját a fakereskedelem adta, amelyet mintegy hat erdeje is igazol. Lakossága a település belterületén élt, pusztája nem volt. 1925-ben uralkodó tenyésztési iránya a marha- és a sertéstartás, és mindössze négy iparos, egy-egy asztalos és ácsa, valamint két kovácsa volt. A település a vizsgált időszakban megtartotta mezőgazdasági jellegét. Határa 1917-ben 95 holdnyi legelővel bővült, amely területet Nagycsánytól csatoltak át. Kulturális életét polgári olvasóköre és az időnkénti műkedvelő előadások jelentették.⁶

Hirics, Vályi leírása szerint, környéke egyik gazdag faluja: „határja három nyomásra van osztva; terem búzát, kukoritzát, kendert, szőlő hegye nintsen, bővelkedik búzával, tengerivel, hallal, mézzel, makkal, Pétsen, és Siklóson is van piatkozása.”⁷ Búza- és kukoricatermesztését, halászatát és makkos erdejét Fényes is megemlíti, a felsorolást a „kender- és lentermesztéssel” bővíti.⁸ Pesty Frigyes gyűjtéséből kitűnik, hogy dűlői túlnyomóan lapályosak, emellett a kerületben levő mintegy tíz tó fele Hiricshez tartozott, amely magyarázza, hogy fő kereskedelmi profilja a halászat, részben a vadászat volt. Tavai – mint például a Holt-Dráva-szakaszban – halban bővelkedtek, a Piszko és Urmos berekben sok róka élt, határában folyt és folyik ma is a Dráva. Kelemenliget nevű pusztája a település nagyságához mérten népes volt, az 1920-as évekre Hirics lakosságának közel harmada lakott itt. 1925-ben két szatócsa, egy cipésze, kovácsa, kőművese és vasáruja volt. A kulturálódást itt is, akárcsak Besencén

2 1828-ban a falu lakosságának körülbelül 7-8%-a volt katolikus, a többiek reformátusok. A 18. század második felében születettek családnevei közül csak némelyeknél feltételezhető a szláv eredet, így például a Filák, Tomics, Scopa esetén, viszont a többségben levők – így például Bíró, Futó, Németh, Török – esetén nem. Vályi megjegyzését tehát fenntartással kezeltem.

3 Vályi András 2003/1 [1796], 195.

4 <http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyves/Besence> (Utolsó letöltés: 2016. szeptember 6.)

5 OSZK Kézirattár FM/1. 3814/A. Baranya vm. I. Besence.

6 EA St. 395. Besence.

7 Vályi András 2003/2 [1799], 175.

8 <http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyves/Hirics> (Utolsó letöltés: 2016. szeptember 6.)

(illetve Kísszentmártonban és Vejtiben), a polgári olvasókör és az időnkénti műkedvelő előadások biztosították.⁹

Kísszentmárton gazdasági adottságait Vályi András így írta le: „határja 3 nyomásbéli, kétszeres búzát leginkább terem, egyebet középszerűen; két berkei hallal, és tsíkkal táplállyák Lakosait; telekjein sok szép gyümölcsfák lévén, gyümölcse igen bővelkednek; erdeje, és rétjei jók; ide tartozik Apáti pusztája is, holott régenten a' Benediktinusoknak Apátúrja lakott, most a' Lakosoknak urbáriális szántóföldgyeik vagynak rajta.”¹⁰ Pesty gyűjtése szerint dűlői túlnyomórészt vízenyősök, fő profilját továbbra is a halászat jelentette. Határa 1925-ben kiegészült a korábban Horvátországhoz tartozó Viljevó Adelistyán- (későbbi nevén Majláth-) pusztával, aminek következtében megemelkedett létszámú lakosságának harmada pusztai volt. Ekkor két iparos, egy kovács és egy bognár élt a több mint háromszáz lakosú faluban. Uralkodó tenyésztési iránya a ló, a szarvasmarha és a mangalica tartása volt.¹¹

Vályi *Lúzsok* három nyomással művelt határát tartotta külön említésre méltónak, amely „mindent meg terem, erdeje van”.¹² Fényes nem részletezi a település tulajdonságait, Pesty gyűjtéséből megtudhatjuk viszont, hogy *Lúzsok* dűlői vízenyősök, két erdeje és három tava volt. Tavait kender és len áztatására használta, míg a Cseri és Darvas erdők hasznát a fa volt, olyannyira, hogy fő gazdasági profilját is a fakereskedelem jelentette. Pusztai lakossága nem volt. 1925-ben egy szatócs, három kőműves, illetve egy-egy ács, szabó, olaj- és gőzmozgató élt a településen, még ha gőzmalma ekkor üzemben kívül is állt. Domináns tenyésztési irányzata a sertésnevelés volt.¹³

Páprád kapcsán Vályi András annak halászatát és csikókereskedelmét emelte ki, illetve hogy „atárja három nyomásbéli, kétszeres leginkább terem, semmivel sem bővelkedik, vagy az Uraságnak itten szén-égetője”.¹⁴ Fényes Elek szerint „határa lapályos, de termékeny; erdeje derék”.¹⁵ Pesty Frigyes gyűjtésében kevesebb adatot találni *Páprádról*, mint a többi településről, így csupán jelentős részben lapályos dűlőiről tudunk, de erdeiről, fő kereskedelmi profiljáról semmi nem derül ki. A település közigazgatási tájékoztató lapjából kitűnően egy 120 fős lakosú pusztája (*Páprádi pusztája*) és egy 60 lelket számláló lakott külterülete volt még (*Czigány telep*), így *Páprád* lakosainak megközelítőleg csupán fele lakott a település belterületén. Az 1925-ös felmérés szerint a szarvasmarha tenyésztése volt domináns, és a *Közégségi kereskedések*

9 OSZK Kézirattár FM/1. 3814/A. Baranya vm. II. Hirics, EA St. 396. Hirics.

10 Vályi András 2003/3 [1799], 380–381.

11 OSZK Kézirattár FM/1. 3814/A. Baranya vm. II. Kísszentmárton, EA St. 392. Kísszentmárton.

12 Vályi András 2003/3 [1799], 555–556.

13 <http://www.fsze.hu/digitdoc/fenyas/Luzsok> (Utolsó letöltés: 2016. szeptember 6.); OSZK Kézirattár FM/1. 3814/A. Baranya vm. II. Lúzsok, EA St. 397. Lúzsok.

14 Vályi András 2003/3 [1799], 20.

15 <http://www.fsze.hu/digitdoc/fenyas/Paprad> (Utolsó letöltés: 2016. szeptember 6.)

rovatban csupán egy vegyeskereskedő került feltüntetésre. Kisiparosok közül egy-egy kőműves, bognár, illetve kovács élt a faluban.¹⁶

2. kép. Vajszlói képeslap a századforduló idejéből

Forrás: www.vajszlo.hu/Galéria

Vajszló esetén Vályi jó közlekedési helyzetét, tavait, búzatermő határát s bő erdejét, Fényes termékeny határát és nevezetes sertésvásárait emelte ki.¹⁷ A jelentős részben szintén lapályos dűlőkkel és rónákkal határolt település jó termőföldjét a Pesty-féle gyűjtés is hangsúlyozta, Vajszló határa közel négyezer hold kiterjedésű volt. A fő kereskedelmi profilt itt egyértelműen az 1812-ben megszerzett mezővárosi joggal járó vásártartási jog jelentette, különösen a sertéskereskedelem vált jelentőssé.¹⁸ A település egyben erdészeti központ, erdőgondnoksági hivattal. Lakossága zömmel a településen, néhány család a településhez tartozó Borostyán- és Angyalóc-pusztán élt. A megélhetést a népesség döntő hányadának Vajszlón is a földművelés jelentette, földművelői túlnyomórészt rendelkeztek földdel, bár ötödük földnélküli volt. 1925-ben tizenegy kereskedő és mintegy félszáz kisiparos élt a településen. Két-két

16 EA St. 398. Páprád.

17 Vályi András 2003/3 [1799], 580.; <http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyas/Vajszlo> (Utolsó letöltés: 2016. szeptember 6.)

18 OSZK Kézirattár FM/1. 3814/A. Baranya vm. II. Vajszló.

gőzmalma és tégláégetője, egy gőztéglagyára, egy sertéshizlaldája és fakitermelő vállalata működött ugyanakkor. Az 1912-ben épült, Villány és Barcs közötti vasútvonal Vajszlót is bekapcsolta a vasúthálózatba. A 20. században iparos és polgári olvasóköre is volt, ahol időnként vándorszínészek léptek fel, a környéken általános műkedvelői előadások kínálta szórakozási lehetőségeket bővítve. Református temploma mellett katolikus temploma (lásd 2. kép: a magasabb a református, az alacsonyabb a római katolikus templom), izraelita imaháza és – a szükséges közigazgatási hivatalok mellett – szegényháza és vágóhídja is volt.¹⁹

*Vejt*i kapcsán a háromnyomásos, leginkább búzatermő határa mellett a Dráva kiöntései okozta károk kerülnek említésre Vályinál, míg Fényes bőséges szilvatermését, sok sertését, összességében termékeny határát emelte ki. Holt-Dráva-szakasza halban, Piszközi berke rókában, két erdeje fában volt gazdag. Emellett a településnek komoly bevétele származott a drávai révforgalomból.²⁰ Vályi Csozsi nevű pusztáját említette, a későbbiekben Daróczihalmával találkozhatunk, határa az 1920-as években a Dráván túli Moslavinától átszatolt körülbelül 300 kataszteri holdnyi földdel, füzessel és Ó-Dráva-szakasszal bővült. Lakosainak megközelítőleg negyede lakott pusztán. Mint kereskedő egy szatócs, mint kisiparos egy bognár és egy kovács élt *Vejt*in.²¹

A vajszlói kerület településeinek gazdálkodása az alapvetőnek számító földművelési munkák mellett a vizek nyújtotta halászattal és az erdők nyújtotta vadászattal, makkoltatással és fakereskedelemmel is kiegészült, amelyek mellett szerepet kapott a sertés- és lókereskedelem, Vajszló vásártartásból és *Vejt*i révforgalomból származó bevételei. Kereskedelmi és főleg kisipari tekintetben Vajszló regionális vonzerőt jelentett. Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy a települések bár kisebb-nagyobb különbségekkel bírtak, a kerület ugyanakkor a főbb gazdasági és kulturális jelleget tekintve homogénnek volt tekinthető.

A DÉL-DUNÁNTÚLI EGYKEKÉRDÉS

A dél-dunántúli születésszabályozás, az úgynevezett *egykezés* Andorka Rudolf szociológus, a jelenség egyik vezető kutatójának megfogalmazása szerint „az első társadalmi problémák és demográfiai jelenségek közé tartozik, amelyek a közvélemény és a társadalomtudomány érdeklődését felkeltették”.²² A születésszabályozás mint társadalmi probléma politikai, illetve tudományos vizsgálata mindennapi életünkbe beépült, közel másfél évszázada ha-

19 EA St. 399. Vajszló.

20 Vályi András 2003/3 [1799], 616.; <http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyves/Vejti> (Utolsó letöltés: 2016. szeptember 6.), OSZK Kézirattár FM/1. 3814/A. Baranya vm. II. *Vejt*i.

21 EA St. 400. *Vejt*i.

22 Andorka Rudolf 2001 [1969], 13.

gyományozódó közös örökségünk. Az, hogy a termékenységsökkenés élénk társadalmi vitákat gerjesztett, nem egyedülálló hazai jelenség: hasonló folyamatok játszódtak le például a 20. század elején Németországban, ahol a vitát a paraszti réteg születéskorlátozásának ténye mellett a szláv terjeszkedéstől való félelem is generálta.²³ Andorka és Vásáry Ildikó 1969-ben, illetve 1989-ben külön-külön megjelent tanulmányaikban már összefoglalták az egykeutatók historiográfiáját,²⁴ így jómagam az alábbiakban a főbb kérdéskörök alaposabb kibontására törekszem.

Az egykekérdés kutatási genezisének Hölbling Miksa²⁵ Baranya vármegyei főorvos 1845-ben kiadott jelentése tekinthető, amelyben rámutatott, hogy a megye egy részében születésszabályozást folytatnak, és annak kezdetét az 1840-es, illetve az azt megelőző időszakra helyezte. Andorka kiemeli, hogy Hölbling f, elismerte a születéskorlátozás elterjedtségét, éles szemmel meglátta annak gazdasági okát,²⁶ de a főorvos ugyanígy meglátta és hangsúlyozta a társadalmi kontrollszerepét is. Ahogy Hölbling azt megfogalmazta: „ezen kívül nálunk még egy más ok forogván fön, melly akadályozza a' népesség' növekedését, és ez nem egyéb mint a' következő: legtöbb magyar helységekben szégyennek tartják a' menyecskék, ha ők házasságuk' első 4 sőt 10 évében szülnék, aztán a' legegészségesb' és legerősb asszony is ritkán szül többet 2 gyermeknél a' t. lelkészek és kerületi orvos urak' bizonyítása és köztudomás szerint. Sok menyecske szépségének föntartása végett akadályozza titkos és bűnös módon a' szülést, sokat pedig a' szegénység visz arra, mint-hogy tudniillik egy fél telken sokszor 3-4 család is kénytelen elél,ni.”²⁷

Az 1869-70-től tízévenként végzett népszámlálások publikált eredményei a századfordulóra lehetővé tették egy három-négy évtizedes folyamat ívének a megrajzolását, amelyhez szervesen kapcsolódva bontakoztak ki a – Hölblinget túlnyomórészt feledő – hazai egykeutatók. Az első világháború előtti vizsgálatok főképp Somogy és Baranya megyére koncentráltak. Gróf Széchényi Imrének,²⁸ a somogyi egykét is vizsgáló agrárpolitikusnak „feltűnt ugyan [...] szűkebb hazája, Somogymegye lakosságának aránylag csekély szaporodása, de e kérdéssel való behatóbb foglalkozásra csak a legutóbbi [1900. évi – KG] népszámlálásnak a Dunántúlra kevésbé kedvező eredménye készítette. A református lelkészeknek a hozzájuk küldött kérdőívekre beérkezett válaszai meglepő helyzetet tártak [...] szeméi elé [...]”²⁹ Munkája, *Az egyke*, ami a szerző halála miatt befejezetlen maradt, 1906-ban jelent meg.

23 Schlumbohm, Jürgen 2007, 8.

24 Vásáry, Ildiko 1989.

25 Hölbling Miksa (1811–1901) orvos, 1840-től Baranya megye másodfőorvosa.

26 Andorka Rudolf 2001 [1969], 14.

27 Hölbling Miksa 1845, 64.

28 Széchényi Imre (1858–1905) kormánybiztos, főrendiházi tag. Somogy megyére koncentráltó agrárpolitikai és népesedési munkák szerzője.

29 Széchényi Viktor 1906, 5.

Buday Dezső³⁰ – a Tanácsköztársaság idején való szerepvállalása miatt 1919-ben kivégzett kecskeméti jogakadémiai tanár – ugyancsak a népszámlálási értékeket vetette egybe a vármegyei és korábbi adatgyűjtésekkel 1909-ben kiadott, *Az egyke Baranyavármegyében* című kötetében. Ennek a műnek az összegzése ugyanebben az évben egy rövid füzetben is megjelent (*Az egyke*). Nógrády László³¹ a kvalitatív forrásokra alapozta vizsgálatát, *Az egyke-gyermekek* című, 1913-ban megjelent könyvében a gyermekvédelem szempontjait szem előtt tartva az egykerendszer okai mellett annak a családra és a társadalomra gyakorolt hatásaira helyezte a hangsúlyt.

Széchenyi az egykezés mögött elsősorban erkölcsi okokat látott: „az erkölcsi hanyatlás, a hitetlenségnek és vallástalanságnak elterjedése megelőzte, sőt feltételezi az egygyermekrendszer térfoglalását, és ebben a tekintetben sajnos nagyon is jogosultak azok a panaszok, amelyek éppen a protestáns lakosság vallásosságának csökkenéséről szólnak.”³² A gazdasági okok kapcsán a következőképp fogalmaz: „A szegény ember egyetlen örömét a gyermekeiben találja fel. A jobbmódú gyakran inkább lemond a sok gyermekben rejlő boldogságról, csak hogy gyermeke osztatlanul élvezhesse azt a vagyont, amely az apának tekintélyt, társadalmi állást, kényelmet és az élet számos élvezetét biztosította.”³³ Az anyagiasság – követve gondolatvezetését és szóhasználatát – a kényelemszeretetet és a fényűzés igényét fokozva cinizmusba taszítja az egykézőt, és ennek következményei az inkább a nőkre jellemző „egoisztikus okokban”, míg a férfiak esetén a gyermek jövőjéről való gondoskodásban nyilvánulnak meg, természetesen negatív módon. Előbbire például hozza a menyecskék mulatni vágyását, a női hiúságot, de ide tartozik az „álszégnyen, a szomszédok lenézésétől, csipkedésétől való félelem” is.³⁴ A gyermek jövőjéről gondoskodni akaró paraszt logikája Széchenyinnél mint az egy gyerek osztatlan örökségéből fakadó jobb, könnyebb élet jelenik meg, amit csak tetéznek az iskolai és az egyházi adók, illetve a katonai besorolások miatti panaszok.³⁵

Buday Dezső elemzése kifejezetten a baranyai egykére koncentrált. Széchenyivel szemben nemcsak felvillantotta, de jobban ki is dolgozta az egykezés jelenségének különböző árnyalatait. Baranya megyében három térségben vizsgálta meg a születésszabályozást. A Dunamente vegyes vallású, főleg szőlészetből élő népénél a birtokosztódástól való félelmet, ezzel összefüggésben pedig – a nagybirtok szorítása mellett – a közösségnek az italban, étkezésben,

30 Buday Dezső (1879–1919) jogakadémiai rendes tanár. Pécsen született, tanult, majd Budapesten és Kolozsváron végzett jogot. Baranya vármegyei ügyészi gyakornok, majd árvaszéki jegyző. 1912-től Kecskeméten jogakadémiai tanár, a kommün alatt vállalt városparancsnoki megbízatásáért letartóztatták, majd kivégezték. (Gulyás Pál 1942, 190–191.)

31 Nógrády László (1871–1939) eredetileg piarista szerzetes, majd gimnáziumi tanár. A Magyar Gyermektanulmányi Társaság egyik vezetője. (Gulyás Pál 2002, 567.)

32 Széchenyi Imre 1906, 83.

33 Széchenyi Imre 1906, 91.

34 Széchenyi Imre 1906, 92.

35 Széchenyi Imre 1906, 101–103.

lakberendezésben, ruházzkodásban megjelenő fényűzését emelte ki. Buday szerint az Ormánság – a megyén belül megkülönböztetett második térség – ősi szokásait őrző reformátusai, akik a jó szemtermesztésből és szűkülő legelőikből tartják fenn magukat, a birtoknagyság elégtelensége mellett azért is egykéznek, mert „az állam jórészt tehetetlenül áll (*a születésszabályozással szemben* – KG), nevezetesen az erre irányuló bűnös üzemeket (*értve ezalatt a fogamzásgátlás és magzatelhajtás technikáit* – KG) a rendelkezésére álló közegészségügyi szolgálattal nem képes ellenőrizni és csak kismértékben is megtorolni.”³⁶ A Mecsekvidéken – a megye harmadik, fennmaradó részében – bár még nem terjedt el, de már megjelent ekkorra az egykézés. Ebben a színmagyar, katolikus, legeltetésből és bányászatból élő közösségben nem kap szerepet a gazdasági ok: „nagyon sokszor a városhoz közelfekvő falvak fényűzése az egykének a főmozgatója.”³⁷ Ezek a tényezők hatnak tehát a Baranya megyei egykézés háttérében, és így az két lábbon, a gazdasági tényezőn, valamint a parasztok „arisztokratikus hajlandóságán”, tehát a magasabb életszínvonal iránti igényén áll.³⁸

Miután Nógrády László inkább az egykézés hatásaira helyezte a hangsúlyt, az okozati háttér az ő szövegében kevésbé kidolgozott, mint az előzőeknél, ugyanakkor új szempontokat emelt be. Véleménye szerint az elsődleges szereppel bíró gazdasági okok mellett a kényelemszeretet és az egészségügyi fejlődés is az egykézés gyakorlásának irányába mutat. A gazdasági okoknál – a földosztódás elkerülése és a vagyon utáni hajsza (avagy földszeretet) mellett – megjelenik a szülés költsége is.³⁹ A kényelemszeretet kapcsán a modern élet nyújtotta szórakozási lehetőségeket és a női hiúságot említi, amivel ismétli, ha tetszik, erősíti Széchényi meglátását az egoisztikus magatartási formákat illetően. Nógrády – szemben Széchényivel és Budayval – sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít az óvszerek terjedése által lehetővé váló védekezésnek és a magzatelhajtás szakszerűsödésének, amelyeket erkölcsi vonatkozású tényezőknek tekint. Ahogy fogalmaz: „A legnagyobb elkeseredés hangján szólnak az adatgyűjtők a »szemérmetlen furfanggal és erőszakossággal dolgozó« óvszer árusok ellen, kik a »legmodernebb gyermekvesztő eszközöket« ajánlják. Meg kell ezeket rendszabályozni, el kell tiltani a különböző címek alatt forgalomba hozott reklámfüzetek terjesztésétől őket. Egyértelműen mondják azt, hogy ezek az ügynökök s ezek a füzetek terjesztik leghathatósabban a mételet.”⁴⁰ Az egykézést erősítő okként említi még annak divatos voltát, mert szokássá válva kötelező erejűvé lesz, de ugyancsak az egyke irányába mozdít a korai nősülés is. Ez garantálja ugyanis, hogy a házasságban született egyetlen gyermek esetleges elvesztése esetén legyen idő másikat szülni. Az egyké-

36 Buday Dezsó 1909, 14.

37 Buday Dezsó 1909, 15.

38 Buday Dezsó 1909, 3.

39 Nógrády László 1913, 15–16.

40 Nógrády László 1913, 38.

zés hatásai között a munkáskéz megfogyatkozása és az elkényelmesedés mellett új szempontként jelenik meg a gyermekre gyakorolt hatás, mely szerint az egykegyermek satnya és életképtelen.⁴¹

Az első világháború előtti szövegek tehát részben építenek egymásra, és a gazdasági, illetve erkölcsi okok mint az egykézés kialakulásának és elterjedésének magyarázatai mindegyik szerzőnél megjelennek, igaz, eltérő hangsúlyokkal. Széchényinél már feltűnnek a legerősebb toposzok, úgymint a birtokosztódástól való félelem, a református gazdagparasztság önzése vagy a női hiúság, de tényként kezeli az egykézés szokásának a franciáktól való átvételét is.⁴² Ezt Buday is hosszabban taglalja – a családnévelemzésre hagyatkozó Buday szerint a napóleoni háborúk során Magyarországon letelepült és családot alapított francia katonák honosították meg a szokást –, de a figyelmet inkább az egykézés kialakulásának térbeli különbségeire irányítja.

A két világháború közötti időszakban már erősebb politikai színezetet kapott az egykézkérdés. A születésszabályozásról folyó diskurzus az 1920-as évek második és az 1930-as évek első felében élénkült meg. Ebből az időszakból három írás bírt meghatározó szereppel: Kodolányi János *A hazugság öl* című memoranduma, a művészettörténészként ismert, de 1927 és 1947 között Zengővárkonyban lelkészként dolgozó Fülep Lajos *Pesti Napló*-ban megjelenő észrevételei a baranyai egykézésről, valamint Illyés Gyula cikke, a *Pusztulás*. Az 1920-as évek első felében a Kovács Alajos számításait bemutató egyketérkép (lásd 2. térkép, 37. oldal) és a *Társadalomtudomány* körkérdésére adott válaszok már mind ezeknek a szövegeknek ágyaztak meg.

Kodolányi János memoranduma

Kodolányi János nem volt az ormánsági társadalom szülötte. Ám azáltal, hogy gyerekkorának és fiatalkorának egy részét (10–11 és 20–22 éves korát) itt töltötte, családja itt élt, majd ő is vajszlói lányt vett feleségül, az ormánságiak ismerték őt, és az idő előrehaladtával egyre jobban, még ha nem is teljesen, maguk közül valónak tekintették. Kodolányi *A hazugság öl* című memoranduma, amelyet az Országgyűlés alelnökének, Huszár Károlynak dedikált, 1927-ben jelent meg. Kodolányi szövegében gyakorlatilag minden kulcsfontosságú hívószó szerepelt: dominált az erkölcs, de hangsúlyos volt a vallásosság és a nagybirtok is, tehát nem egy tényezőre hegyezi ki a kérdéssel kapcsolatos mondanivalóját.

Kodolányi egykefefelfogása hanyatlástörténet, amelynek kiinduló okai eredetileg függetlenek voltak egymástól, de találkozásuk hatása az egykézésben összegződött. Az első kiindulópont Kodolányi szerint a jobbágyrendszer rosszul kivitelezett felszámolása volt, a második pedig a hazugság növekvő

41 Nógrády László 1913, 25–36.

42 Széchényi Imre 1906, 70.

térnyerése a társadalom életében. A jobbágyrendszer rosszul kivitelezett felszámolása Kodolányi leírása szerint azt jelentette, hogy a jobbágyság megszűntével „kisebb-nagyobb parcellákat kaptak a parasztok, amelyeket szabadon adhattak-vehettek, megterhelhettek, s amelyet örökölhettek, mégpedig nem családonként, hanem egyéenként. Lassan-lassan tehát beleszívódott a nép lelkébe az a tudat, hogy a sok gyermek nem olyan jó, mint régen volt, amikor még a munkában csak segített, hanem a birtok szétdarabolását a kevés gyermek rendszerrel iparkodott megakadályozni.”⁴³ Ez a gond természetesen azokat érintette, akiknek földje volt. Akiknek ugyanis nem volt – helyben döntően a cselédség tartozott ide – olyan mérvű szegénységben éltek, amelyek következtében a gyakori betegségek, különösen a tüdővész és a tífusz nagyobb fokú gyermekhalandóságot produkáltak, ami pedig több gyermek vállalására ösztönözte a szegénysorban élő szülőket. Ennek és nem a cselédek vallási hovatartozásának (történetesen a római katolikus felekezethez való tartozásának) a következménye tehát a római katolikus cselédek nagyobb szaporasága. Kodolányi okfejtése szerint: „Ezek a nagybirtokokon azonban a *cselédség katolikus*. Minthogy teljesen földnélküli, és örökösödésről szó sem lehet, a *nagyobb gyermekhalandóságot, a tüdővést és tífuszt szaporaságával pótolja a természet.*”⁴⁴

Írása egy későbbi szakaszában Kodolányi így folytatja: „A magyar nép demokratikusabb és őszintébb a világ minden más népénél talán. Sehol olyan romboló ellenhatást nem váltott ki az, hogy kétféle magatartás szükséges az életben: más a szavazóurna előtt és más meghitt körben, más a főszolgabíró előtt és más a pap előtt, más az iskolában és más otthon a családban. Ez a hazugság belopózott mindenüvé, destruált mindent. A magyar paraszt nem tűr morális gyámságot felülről. *Ha el kell tőrnie: inkább hazudik.* De nemzedékeken keresztül tudni és érezni azt, hogy például a jobbágyot felszabadították, s ma mindenki szabad, *de ugyanakkor saját bőrén tapasztalni ennek ellenkezőjét, hallani azt, hogy a magyar szokimondó és egyenes, de kakastollak között felhajtani a választásokra, hogy mindent a közért, és látni azt, hogy miként telnek meg zsebek ugyanakkor, látni azt, hogy a morális parancsok többnyire csak rá kötelezők, s azokra vajmi ritkán, akik hirdetik: ez gyilkos, megölő mérge lett a nép tiszta és őszinte családi és nemi életének is.*”⁴⁵ Kodolányi érvelése szerint tehát a gazdasági kényszerűség és a társadalmi morál romlásának együttes mentális hatása generálja a születéskorlátozás gyakorlását.

Akárcsak később Fülep, Kodolányi sem rendszerezetten írja le az egyes tényezők kapcsolatát: az egykezés számos lehetséges okát plasztikusan mutatja be, de több helyen – látni fogjuk – nehezen védhető magyarázattal is szolgál, és az általa vázolt ok-okozati összefüggések nem minden esetben meggyőzőek. Az egykezésnek nála két fő csoportba sorolhatók a hatásai: egy-

43 Kodolányi János 1963 [1927], 20.

44 Kodolányi János 1963 [1927], 21. Kiemelések az eredetiben.

45 Kodolányi János 1963 [1927], 33–34.

részt a népesség fogyatkozásnak indul, másrészt pedig az egykézés okozta népességcsökkenés a mindennapi élet számos területén destruktív hatást gyakorol a helyiek lelkületére. „A pusztuló házakba más vidékekről telepednek jövevények, főképp a szerb államalakulás óta *bácskai svábok*, akik ottani földjüket, szőlőjüket jó pénzért eladják, s dináraikat az *Ormánságban* fektetik ingatlanba. Eleinte csak mesteremberek szivárogtak a régi lakosság közé, sváb asztalos, cipész, bognár stb. Később jöttek a földművesek. Valóságos verseny indult meg az ormánsági földekért.”⁴⁶ A minősítésben, a drámai láttatásban erős volt Kodolányi kifejezőmódja, de azt már nem taglalja, hogy ez a fajta társadalmi-kulturális változás voltaképp milyen vonatkozásaiban jelent hanyatlást, és nem pusztán az idő múlásával együtt járó átalakulást.

A fogyásnál sokkal összetettebb a destruktív pszichózis kialakulásának jelensége, melynek Kodolányi értelmezésében biológiai tünetei a szexuális és neurotikus zavarok: „Ha az ember nem élhet olyan erkölcsi életet, amilyent az egészséges ösztönei megszabnak neki, ha kénytelen elnyomni magában azokat a tendenciákat, amelyek szexuális életét ösztöneinek megfelelően irányítják, neurózisok keletkeznek. A nép életében ezek a neurózisok, annak igazolásául, hogy a hazugság öl, a legsúlyosabb mértékben megvannak. Egykés vidékeken harmonikus embert találni annyi, mint fehér hollót. *Nőknél frigiditásban, férfiaknál homoszexualitásban és perverzitásokban nyilvánulnak meg ezek a neurózisok, s okozzák azt, hogy a házasság részint nem is kívánatos számukra, részint szerencsétlen, részint pedig csökkentik a munkaképességet, az egyenletesen működő energiákat, s alkoholizmusra, a kenyérnek más úton: adásvétellel-kártyával stb. való megszerzésére ösztökélnek, s aláássák az emberek közötti jó viszonyt, gyűlölködésben, irigységben, perlekedésben, zaklatásokban robbanván ki*”⁴⁷ A családi élet zavarai – folytatja Kodolányi – a kevés házasságkötésben, a családon belüli gyakori viszálykodásokban és nem utolsósorban a családon belüli erőszakban, nemegyszer a gyilkosságokban öltenek valós formát: „Hitves- és gyermekgyilkosságok, rendesen az örökségért vagy a másik vagyonáért. Piskón például egy gyermeket *hatéves korában* tett el nemrégiben a családja láb alól. Más esetekben a megmérgezett asszonyt férje a poétikus *Feketevízbe* taszította. Járvány a beléndekmaggal való mérgezés.”⁴⁸ Ugyancsak pszichés következmény az általános igénytelenség, amely egyszerre fizikai (az utcák piszkosak, rendetlenek, a kertek gondozatlanok)⁴⁹ és egyszerre szellemi (az itteni nép „kultúráját régen elfelejtette, és minden szellemi funkciója az újságok politikai híreinek falásában merül ki”).⁵⁰ A Kodolányi által említett piskói gyermekgyilkosság 1924-ben történt. A valójában három és fél éves gyermeknek apja és nagyanyja rétesbe sütve nagy adag pocamagnak hí-

46 Kodolányi János 1963 [1927], 26–27.

47 Kodolányi János 1963 [1927], 34–35.

48 Kodolányi János 1963 [1927], 28.

49 Kodolányi János 1963 [1927], 25.

50 Kodolányi János 1963 [1927], 30.

vott csattanó maszlagot (*Datura stramonium*) adott, amitől az másnap délre súlyos, életveszélyes állapotba került. Mivel azonban még élt, apja és nagybátyja megfojtották, majd a holttestet – baleset látszatát keltve – az udvaron álló trágyalégödörbe dobták. A megrázó gyilkosság az apa életfogytiglani, a nagymama és a nagybáty nyolcévnyi fegyházbüntetésével zárult.⁵¹ Ha az Ormánységben több ilyen súlyú esettel ezekben az években nem is, de Baranya megyében még találkozunk a *Pécsi Napló* korabeli számait tallózva. Ugyanakkor arra vonatkozóan nem találtam adatot, hogy valóban járványszerű lett volna a helyzet. A valószínűleg a feleségétől is informálódó Kodolányi bár túlzott az erőszak *mértékét* illetően, ez annak a *tényét* semmiben sem redukálja.

Az okfejtésben a destruktív zavarok körébe tartozik az általános bizalmatlanság az előljárók iránt, de Kodolányi ezt részleteiben nem fejti ki. Sokkal hosszabban taglalja viszont a hitéletben fellépő változásokat: „Terjednek a betegesen túlzó morális elveket hirdető szekták, s gyűjtik magukba a vallási örületbe menekülőket, s terjednek a gyilkosságok, melyeknek reális indítékai a vagyonban keresendők, lelki indítékai azonban a szülők vagy gyermekek gyűlöletében rejlenek. Ezek neurózisok.”⁵² A változások tehát kétirányúak: vagy a korábban gyakorolt vallásból való áttérést jelentik, és így lesznek – a fokozatosság természetesen érvényesül – unitáriusokká, nazarénusokká vagy a miszticizmusban elmerülő szektásokká. A vallásukat változtatók rendszerint nők, míg a férfiak döntően hitüket veszítik. Kodolányi a hitetlenséggel kapcsolja egybe a morális ítélőképesség és ezzel az etikai tudat elvesztését és a szenvedélyekbe való temetkezést, így például az alkoholizmust és a kártyázást.

Ez tehát Kodolányi rendszerének foglalata. A folyamatosan kiépülő szisztémára komoly hatással volt az első világháború, melynek „során egyszer csak elkezdett pusztulni a féltve őrzött egyetlen örökös. Egész falvakban kihalt a generáció, amelynek hivatása lett volna, hogy az apák kezéből átvegye és tovább munkálja a földet. De nemcsak az, hanem más is történt. A háború aláásta a népnek azt a csekélyke erkölcsi érzékét is, ami még a háború előtt megvolt.”⁵³ A megoldási javaslata egy átfogó, totális társadalmi reform: valószínűleg túl nagyot lépett volna hirtelen előre, ezért is maradt Kodolányi indítványa minden különösebb gyakorlati következmény nélkül.

Fülep Lajos cikksorozata

Fülep Lajos művészettörténész, aki 1918-ban református lelkészi képesítést is szerzett, 1919 tavaszán a Budapesti Magyar Királyi Tudomány-Egyetem olasz tanszékének oktatója volt. 1919 őszén Olaszországba költözött, majd 1920-ban

51 *Pécsi Napló* 1925.133,2.

52 Kodolányi János 1963 [1927], 35.

53 Kodolányi János 1963 [1927], 33.

visszatérve vidékre, „belső száműzetésbe” vonult. 1927-től mint zengővárkonyi lelkipásztor a kívülről érkező, de beépülő, részt vevő megfigyelőként tekintett önmagára. Ahogy felvett szerepét megfogalmazza: „csak kicsiny faluban lehet úgy együtt élni a néppel, mint egy család tagjaival. S mivel a bajok közösek és mindenütt ugyanazok, mindegy, hol vizsgáljuk, de ilyen kis helyen még leghamarabb lehet megismerni őket. S jobban meg lehet ismerni az egyéneket is.”⁵⁴ Fülep az ormánsági Kákicson élő lelkésztársa, Kiss Géza beszámolóival segítségével mélyült el a baranyai születéskorlátozás témájában.

Fülep elemzése kevésbé strukturált, mint például Kodolányié. A következőkben összefoglalom azt, amit Fülep a *Pesti Napló*-ban 1929-ben megjelent cikkeiben megfogalmazott (1. táblázat). Az egykezés Fülep szóhasználatában javarészt az egy gyermek vállalását, de számos esetben a gyermektelenséget jelzi. A születésszabályozás eredetére mindig visszatér a cikkeiben. Nem előre megírt szövegtörzset részenként történő adagolásáról van tehát szó. Működik a lázas cselekvés akarata a zengővárkonyi parókián: Fülep mindent el akar mondani a nyilvánosságnak, és mindent egyszerre. Összegző igényű megfogalmazása szerint: „Minden mindennel összefügg. Minden mindennel kölcsönhatásban él. Minden összefüggve pusztít!”⁵⁵ Valóban, ilyen a válság természete, de mire Fülep idáig eljut, már látja, hogy négy síkon kell megfogalmaznia ezt a mindent: a jelenség családokra, egyénekre, gazdaságra és nemzeti életre gyakorolt hatásáról akar részletesen írni. Eddig, ha a kezdő interjút is hozzászámolom, a negyedik cikkben jut el, és ezután már csak egy témakör – a családi – jelent meg a lapban. Az írásfolyam tehát abbamaradt, mégsem mondhatjuk, hogy értelmezhetetlenül csonka, hiszen a *Pesti Napló*-ban megjelent cikkeiből kirajzolódnak Fülep elképzelései; *csupán* az alátámasztást, meggyőzést segítő érvek és példák maradnak el.

1.t áblázat.F ülep Lajos egykével kapcsolatos cikkei a *Pesti Napló*-ban

No.	Cikk címe	Megjelenés dátuma
1.	M agyarok, n e Kanadába, h anem Baranyába vándoroljatok ki? (interjú)	1929.n ovember 10.
2.	A magyarság pusztulása	1929.n ovember 17.
3.	Minden évben egy község népe hal ki a Dunántúlon!	1929.n ovember 26
4.	A pusztuló magyarság pusztító „igazságai”	1929.d ecember 4.
5.	Borzalmas manipulációk, gyermekházasságok, nőuralom és züllés az egész Dunántúlon	1929.d ecember 12.

Fülep metafizikai emelkedettségéből közelít az egykező világ összetettségének értelmezése felé: a jelenség genezise az erkölcsi rend bűnös megbomlása, amely mint betegség fertőz egyre nagyobb területen, egyre gyorsabban. Az erkölcsi eltévelyedés persze magyarázható külső okokkal, például a birtok

54 Fülep Lajos 1929a, 13.

55 Fülep Lajos 1929d, 4.

egyben tartásának szándékával, sőt – bár Fülep ezt elutasítja – a nép előrege-
désének képzetével is, de a tényleges, belső ok a bűnre való *hajlam* maga. Ez
az erkölcsi bomlást erősítő hajlam mély, radikális bizalmatlanságot szül a kö-
zösség körében, olyannyira, hogy maga a közösség is elveszti összetarto-
zás-tudatát, egyre inkább atomizálódik, és a nemzeti összetartozás képzete
olyan kenetes illúzióvá fakul, amelyben a közösség tagjai közül már senki
sem hisz.

Fülep nem dolgozza ki, hiszen nem erről ír, de ennek a folyamatnak a
következményeként tekint a kivándorlásra is (amelynek itt tehát már sokkal
nagyobb a hangsúlya, mint volt Budaynál). Az egykézés és a kivándorlás –
kiegészülve a különböző fizikai betegségekkel, különösen a morbus hungari-
cusként aposztrofált tüdőbetegséggel – mind-mind a magyarság pusztulását
okozza. A nemzeti fogyatkozás tragikumát fokozza, hogy az egykézés és a
kivándorlás nem szándékoltan, nem készakarva nemzetellenes cselekedet,
hanem a korszak szociális feszültségének egy részleges megoldási módja.
Utóbbit expressis verbis már nem írta le: bár a cikkből ez a gondolat egyene-
sen levezethető, a *Pesti Napló* minden bizonnyal nem bírta volna el ezt a fokú
rendszerkritikát. A Fülep olvasatában erkölcsi betegségben sínylődő egyének
és családok tehát radikálisan megváltoztak, aminek egyaránt előzménye és
következménye az adott településen élő, korábban többé-kevésbé elfogadott
tekintélyszemélyek iránti radikális bizalmatlanság, ami ugyanakkor az *ámí-
tásra való fogékonysággal* jár együtt: „Különös, csodálatos, szinte érthetetlen tü-
net az igazság iránt való ösztönnek és érzéknek ez a perversitódása, de nem az
én egyéni, különleges tapasztalatom, hogy így van: sokfelé hallottam, hogy a
nép nem hiszi el vagy csak nagy nehezen azt, ami igazság, s bámulatos köny-
nyen elhiszi és szinte leküzdhetetlen makacssággal ragaszkodik ahhoz, ami
hazugság. S ebben több van, mint a hagyományos bizalmatlansággal párhuzam-
osan együtt járnai szokott hiszékenység: a kettőnek azon a fokon, ahogy ma
tapasztalható, valami mély közös gyökere van a nép szellemi és erkölcsi átala-
kulásában, amit még nem világítottak meg eléggé, de eléggé szimptomatikus
annak, aki már látja; bizonyos, hogy még nagy nehézségeket fog okozni a nép
vezetésére hivatottaknak. [...] Egy lelkiismeretlen, ámító, hazug ember – ha
akármilyen gazságok sülnek is ki róla – ellenállás nélkül sodor magával fanatizált,
elbódított tömegeket, s néhány hét alatt képes évek munkájának ered-
ményét romba dönteni.”⁵⁶

Fülep a kiváltó tényezők között sorra veszi a felekezetiiség, illetve a vallá-
sosság kérdését is, de a látszólagos párhuzamosságok ellenére is meggyőző-
déssel vallja, hogy a kettő nincs összefüggésben egymással. Összegezve tehát,
Fülep a születésszabályozás jelenségét a pontosan nem definiált, csak ismert-
nek vett erkölcsi rend megbomlása következményének tekinti. A megbomlás
magyarázata a bűn maga. Fülep az általa százévesnek datált születésszabá-
lyozás kapcsán nem akar, nem is tud ennél pontosabbat megfogalmazni: „az

56 Fülep Lajos 1929a, 13.

élet nem a fizika világa: az életben nem lehet semmi sem tünet vagy okozat úgy, hogy maga is okká ne váljék. S így is van: a belső bomlás eredményeiként létrejött tünetek maguk is mint okok működnek tovább.”⁵⁷

A következőkben nézzük meg, hogy a szerző által a valahol a közép- és rövidtáv között láttatott magyar pusztulást kiváltó egykézésnek milyen közvetlen, legszorosabban kapcsolódó következményeivel lehetett számolni.

1. A családi élet megváltozását Fülepnek részleteiben is volt módja kifejeznie.⁵⁸ Az egy gyermeket elkényeztetik, drága ruhában járatják (miközben elhagyják a népviseletet), a gyerekeket korán, még gyermekkorukban összeházasítják. A házasságban a férfi, különösen ha vőül ment, a nő szolgája, volta-képp a család bérese, aki mellett a feleség szerető(ke)t tarthat, és a válások is gyakoriak. Az egykés életmód elbírja, hogy egyetlen gyermek se szülessen, de ha születik, *bűn*, ha egynél több. Ha a feleség mégis teherbe esik, akkor magzatelhajtással élnek, aminek meddőség is lehet a következménye. A családi élet ilyen mérvű változása – Fülep érvelése szerint – biológiai satnyulással jár.

2. Azt, hogy Fülep szerint milyen hatást gyakorol az egykézés az egyénre, cikksorozatának korábbi részeiből lehet kikövetkeztetni. Az egyén – akár a család – erkölcsileg teljes mértékben átalakul, megváltozik. Cinikussá, önzővé és bizalmatlanná válik, elfordul a hagyományoktól, illetve a vallástól, kedveli a fényűzést és a kényelmet, gyakran az italt sem veti meg. Közvetlen környezetével kiegyensúlyozatlan a kapcsolata: „elcsendesednek a háztájak, gyerekek zaja, lármája nem veri föl. Legfeljebb ha a házafelek és a jó szomszédok csetepatéja – s az igen gyakori részegek ordítóása”⁵⁹

3. Az elkényelmesedett egyén a gazdálkodásra is kevés figyelmet fordít. „Itt van például Baranya. Az Isten is gyümölcstermesztésre alkotta, s valamikor az is volt, Európának talán legpompásabb gyümölcsöskertje – valamikor még a török időkben!”⁶⁰ Fülep leírásában a hanyag emberek fái elvadultak, kertjeik kihasználatlanok: „de hol látni még egy rakáson ilyen siralmas, elvadult gyümölcsfákat, ilyen összevisszaságban, egymás hegyén-hátán, tele mindenféle nyavalyával, hol ennyi kárba vesző gyümölcsöt, hol ekkora területet szinte kihasználatlanul? Holott itt olyan gyümölcs tud teremni, melynek külföldi, drágán fizetett s hozzánk is importált hírességek nyomába se léphetnek.”⁶¹

4. Az egykézés nemzeti életre gyakorolt hatása erősen széttartó a cikkekben, itt tehát csak sejthető, hogy ha Fülep folytatja, utólag ide sorolta volna az egyházak és iskolák sorvadásáról, a föld elvesztéséről és nem utolsósorban a hazai német kisebbség elképzelt térfoglalásáról megfogalmazott gondolatokat.⁶² A németiség térfoglalásának vízióját Fülep nem hangsúlyozza túl, viszont oda szúrja be, ahol a leginkább feltűnést tud kelteni. A németeknek a

57 Fülep Lajos 1929d, 4.

58 Fülep Lajos 1929e.

59 Fülep Lajos 1929e, 36.

60 Fülep Lajos 1929a, 13.

61 Fülep Lajos 1929c, 9.

62 Fülep Lajos 1929c, 9.

rendszerbe történő beemelésére csak a harmadik cikkben, 1929. november 26-án kerül sor, ekként: „A Dunántúlnak vannak olyan falvai, hol a magyarság már megszűnt, s olyan vidékei, ahol apatikusan és egyelőre föltartóztathatatlannul megy a megsemmisülés felé. Helyén nagy úr támad, vagy elfoglalja a németiség. Kérdem: *ha a Dunán túl eszik három megye, a többi megmaradhat-e a dunántúli magyarság számára? S ha a Dunántúl eszik – megmaradhat-e még Magyarország a magyarság számára?*”⁶³ Ezek a sorok, gondolatok azok, amelyek utána leginkább számba szöktek a Fülep hatása alá kerülők körében. Illyés Gyula *Pusztulása* alább elemzés tárgya, de a későbbi vizsgálatok kapcsán már itt érdemes utalni Fülep Lajos Kovács Imrere gyakorolt hatására.⁶⁴ Kovács hat év múlva pontosan így fogalmazott: „Baranyában egymás után merülnek el a magyar községek a terjeszkedő németiség tengerében, s a haldokló magyar falukban Baranyától, Tolnán és Fejér megyén keresztül, fel Budáig, egy nagy, német nemzetiségű tömb van kialakulóban, amely elválasztja a Dunántúlt az ország törzsétől. És ha a Dunántúl is elveszett, nincs többé Magyarország.”⁶⁵ Ugyanennek átfogalmazása megtalálható lesz Illyésnél is.

Fülep cikksorozata tehát megszakadt, de még ha szerzőjének nem is volt ideje kellő terjedelemben és részletességgel kifejteni gondolatait, megtermékenyítő hatást gyakorolt másokra, és – mint látni fogjuk – érvei, szavai, szófordulatai beépültek az egykezésről folytatott diskurzusba. A Fülep által alkotott – egyetlen fogalom, az erkölcs köré felépített – érvrendszert más gondolkodók működtették tovább.

Illyés, aki messze nem merült el olyan mélyen a kérdésben, mint Fülep, kis időre legalábbis a zengővárkonyi lelkész hatása alá került. Fülep és Illyés Gyula 1932 nyarán találkozott először, a pécsi Janus Pannonius Társaság nyilvános felolvasó ülésén, ahol mindketten előadtak. Az eseményt követő banketten a Fülep kezdeményezte társalgásuk folytatásaként még aznap éjjel elutaztak Zengővárkonyba, ahol a baranyai magyarok fogyásáról beszámoló Fülep szavait Illyés eleinte távolságtartóan, kételkedve fogadta. Fülep invitálására azonban a következő nyáron Illyés feleségével együtt több hétig a várkonyi parókia vendége volt. Ennek az otlétnek az eredménye a Fülep cikkeinél nagyobb hatást kiváltó, *Pusztulás* című úti jegyzet.⁶⁶

Illyés Gyula és a *Pusztulás*

Illyés Gyula *Pusztulás* című úti jegyzeteinek a korabeli egyke-diskurzusra gyakorolt dinamizáló hatását számos munka elemezte.⁶⁷ Leírásában benyo-

63 Fülep Lajos 1929c, 9.

64 Erre vonatkozóan bővebben lásd Bartha Ákos 2014, Bartha Ákos 2018, Bartha Ákos 2019

65 Kovács Imre 1935, 65.

66 Koloh Gábor 2014b, 225–226.

67 Többek között: Babus Antal 2003, 115–123., Borbándi Gyula 1989, Borbándi Gyula 2000, Lackó Miklós 1975, Németh László 2002 [1934], 78–81., Vas István 2002, 81–88.

mások, meglátások színes képei váltják egymást meglehetősen lazán, ami egyáltalán nem csak a hatni akarás szépirói kivitelezése. Illyés hezitál az érvek között, ami érthető: túl sok, túl friss és nem érett össze az, amit Füleptől hallott, és mellette látni vélt. Szövege, ahogy az általa leírtak mögé felsorakoztatott bizonygatások is mutatják, a tudást a vizsga előtt sebtében felszívó vizsgázó tudása és számadása. Ezért is érthető, hogy a téma mélységeibe már évek óta alámerült Fülep sértődötten tette le azt a *Nyugat*-lapszámot, amelyben megjelentek Illyés úti jegyzetei. Maga a pusztulás szó is egyike Fülep *Pesti Napló*-beli cikke kulcsfogalmainak.

A *Pusztulásnak* tehát nincs szoros koncepciója, az egyes elemek fel-felbukkanása viszont kirajzol egy olyan érvelési rendszert, amelyben Fülep és Kodolányi gondolataihoz Illyés is hozzáteszi a maga elgondolásait az egykézés okairól és valószínűsíthető következményeiről. A szöveget a németek terjeszkedését, a nyelvhasználati hibák elterjedtségét és a magyar hanyatlástörténetet illusztráló epizódok vezetik be: „Este hat óra felé érkezik meg a posta, a pesti napilap, melyet szadista kéjjel várunk, azonnal kettéosztunk, s úgy teregetünk magunk elé a kerti asztalon, nyelvészkedő vizsgálatainkkal úgy boncolunk, mint az első orvosok a kísérleti hullákat. Nincs a nyelvnek és a stílusnak olyan nyavalyája, melyből ne ékeskedne egy-egy gyönyörűen fejlett példány, csaknem minden oldalon. [...] A falu egyetlen uccája, mint folyam ömlik le a hegyekből, csak fönt válik ketté, fog közre pár házat, mint szigetcetkét. Itt végződik a falu németlakta része. Mintha új világ kezdődne ezután. Az udvarokból kihangzó gyermekzsivaj egyszeriben megszűnik, mintha elvágta volna. Csend, csend. Mintha kárhóztak földjén járnék; se a házak előtt, se az udvarokon egyetlen apróság. Itt laknak a magyarok. [...] Vége a magyarságnak? Egymásután idéztem föl a nép páratlan életerejéről zengő szólamokat. Muhi, Mohács: túlélünk mi már különb veszedelmeket is. Ezer esztendeje él a nép! Szomorú érvelés. Melyik nép nem él ezer esztendő óta? És mi következik ebből az ezer évből a jövőre? Biztathatjuk a százéves aggasztánt, hogy örökéletű lesz, csak azért, mert lám már száz éve él? Így folyt ki ujjaim közül minden, amihez nyúltam, amiben reményt kerestem. A seb egyre üszkösödött; Pest levegője igazán nem alkalmas, hogy efféle sebeket gyógyítson.”⁶⁸

Az egyke jelenségének a boncolgatása során Illyés Fülep magyaráztatára támaszkodik, ami Illyés interpretációjában a következőképp hangzik: „Házigazdám tanulmányait és jegyzeteit olvasom erről a »kérdésről«, amelynek végzetes súlyosságát csak dunántúli ember érezheti igazán. Az egyke okát ő nem a nép anyagi helyzetében látja, s okfejtése mellett szól valóban, hogy a körülményekhez képest a nép itt meglehetősen jólétben él. Jómódban él, de még jobban akar élni, igényei vannak, s mivel a gyermekek nevelése ebben megakadályozná, inkább a gyermekekről mond le. Itt persze nem lehet határt szabni, az egykét követi az egyse, s mindaz az erkölcsi eltévelyedés, ami az

68 Illyés Gyula 1992 [1933], 4.

ilyen számításból már önként folyik.”⁶⁹ Itt tehát az ok-okozati sorrend a jó-módra való igényből fakad, amelyet az egyke, majd az egyse követ, végül az erkölcsi eltévelyedés következik, aminek a következménye a nép pusztulása. Természetesen Fülep koncepciója is módosulhatott az eltelt közel négy év alatt, de a *Pesti Napló*ban – mint láttuk – Fülep kiindulópontja a bűnből fakadó erkölcsi betegség, és ennek a következménye az egykézés. Illyés Fülep-interpretációjában az erkölcsi eltévelyedés és az egykézés sorrendje megfordul, ami inkább utal a témában való gyors és így kényszerűen felszínes tájékozódásra vagy az újat mondás szándékára, semmint Fülep időközbeni koncepciómódosítására. Ezen a ponton emeli be Illyés a Kodolányi János által ábrázolt – ormánsági – paraszti életet és Kodolányi *A hazugság öl* című memorandumának részletét. „A nép erkölcsi élete valóban megdőböntő. Közelről még sötétebb, mint Kodolányi parasztregényeiben. Ez a nép már igazán elveszett, ennek a sötétségnek már nem lesz hajnala. Ezt mondja itt mindenki, aki hozzá mert nyúlni a kérdéshez, ezt mondják maguk a parasztok is. Kodolányi »A hazugság öl« című röpiratában a baj okát abban a kettős, kétszínű életben keresi, melybe a társadalom uralkodó rétegei, a kenetteljes bortivó-vizet-prédikáló szellemi és politikai vezetők a népet belekényszerítették. A nép eltévedt, és vakságában agyonúzza magát.”⁷⁰ Láttuk, hogy Kodolányinál két pilléren – a jobbágyfelszabadítás és a hazugság következményein – nyugszik az egykézés, Illyés azonban csak a hazugságok által generált morális romlást látta Kodolányi érvelésében. Az Illyés által az egykézés következtében megjelenő erkölcsi eltévelyedéshez kapcsolódhat – még ha kimondatlanul is – a fentiekén túl a „mindenki” által leírt „[h]atártalan önzés, nemi eltévelyedés, italosság, pompakedvelés és ráadásul kényelemszeretet. »Figyelje meg őket – mondta a napokban a szomszéd falu egyik notabilitása –, reggel nyolc óra felé kászálódnak ki a mezei munkára.« – »No és ön hány órakor kászálódik be a hivatalába?« – kérdeztem tőle, s egyszeriben a nép pártján éreztem magamat. Igazuk van az erkölcsbíráknak, de vajjon van-e joguk ítélni? Köszöntem, és elmentem sétálni. Hirtelen világosodni kezdett előttem a nép igaza, s most láttam csak igazán, milyen kétségbeejtő a helyzet.”⁷¹

Illyés görcsösen óvakodik attól, hogy a sovinizmus bármilyen fokú árnyéka is rávetüljön, így mint a helyiek fogadatlan prókátora lép fel, érvel és végül teszi le voksát a gazdasági okok mellett. „Az egyke oka tisztára anyagi. Nem a szegénység az oka, hanem a szegénységtől való félelem, tehát végeredményben mégis a gazdasági megnyomorítottság. Tehát csupán az felelős érte, aki a gazdasági megnyomorítást okozza. A parasztokat nem lehet hibáztatni.”⁷² A gazdasági okok mögé felsorakoztatja továbbá az emelkedési igényt,

69 Illyés Gyula 1992 [1933], 17.

70 Illyés Gyula 1992 [1933], 17.

71 Illyés Gyula 1992 [1933], 17.

72 Illyés Gyula 1992 [1933], 25.

szemben a korábbiak által kárhozottat *kényelemszeretettel*.⁷³ A cselédek kapcsán hangsúlyozza a magas gyermekhalandóság és a munkakörök gépesítés következtében fellépő beszűkülése okozta – részlegesen már érzékelhető és fokozottan várható – népességsökkenést. Ahogy Illyés fogalmaz: „A nagy latifundiumok cselédsége még szaporodik, legalább is az egyke vizsgálói szerint; a cselédeknek nem ad gondot, hogy kire hagyják a vagyont, s minden gyerek ingyen munkaerőt jelent. Már a cselédség sem szaporodik úgy, mint a statisztikusok hiszik. Köztük a gyermekhalandóság pusztít. Azonkívül nekik sincs korlátlan elhelyezkedési területük, a nagybirtokok ma már kevesebb embernek adnak megélhetést, mint ötven évvel ezelőtt. Az emberi munkaerőt egyre nagyobb mértékben helyettesíti a gép, itt ez a fejlődés útja. A háború előtti aratósztrájk-mozgalmak és zsellérlázongások még elriaszthatták a nagybirtokosokat az aratógépek üzembe helyezésétől (az egész országban nincsen tán húsz aratógép), de a külföldi búzaverseny és a »közbiztosság« további megerősödése előbb-utóbb visszahozza őket. A cselédség szaporasága ma épp annyi, hogy magát fenntartsa és Pest rendőrlegénységét, postásait és háztartási alkalmazottjait kiállítsa.”⁷⁴

Ezen a ponton tehát elég jól megragadható, hogy Illyésnek valóban belső vívódást okozott az egykekérdés megismerése és az ellene való cselekvési szándék sürgető igénye, de ha korábban nem, a visszaúton tisztázhatta magában, hogy a helyiekhez megértően érdemes viszonyulnia, és az aktuálpolitikai helyzet függvényében a németekkel kapcsolatos meglátásaira célszerű nagyobb hangsúlyt fektetnie. A szöveg érvelésében a gazdasági motívumok szerepeltetése ezért is szorul egyre inkább vissza, a nagybirtokok kérdése pedig csak szórványosan jelenik meg nála. Így jutott el tehát Illyés a németkérdés középpontba helyezéséhez, melynek kapcsán ő is parafrázeálja Fülepet: „De mi lesz, ha egy nap a Dunántúl lehasad az országról? Megmaradhat önálló államnak az a kis darab, ami a Duna-Tisza között még esetleg magyar marad? Lesz annak létjogosultsága, érdemes azt fenntartani a nemzetek sorában? Jobbról-balról egy-két mértfölddel még beljebb tolják a határokat, s Magyarország volt, nincs, elsüllyed örökre, s még a feltámadás reménye sem marad neki, mint egykor Lengyelországnak.”⁷⁵ Illyés Gyula tehát nem tudott elmélyülni Fülep összetett rendszerében; igaz, Fülep okfejtése az írott változatot olvasva sem egyszerű, élőszóban pedig elképzelhető, hogy még annyira sem volt Illyés számára követhető. Ez a tény minden bizonnyal arra ösztönözte Illyést, hogy a fent jelzett formában írja meg szövegét.

A szöveg utóhatása mindenekelőtt, hogy a helyiek körében többek részéről atrocitások érték Fülepet, a *Nyugat*ban pedig parázs vita vette kezdetét a magyar népesség pusztulásáról. Az 1933–1934-ben zajlott, *Elfogy a magyarság?* című egyke-ankét során olyan szerzők fogalmazták meg véleményüket, mint

73 Ezt az okot korábban Buday is említette, de nem tudjuk, hogy Illyés olvasta-e Buday szövegét.

74 Illyés Gyula 1992 [1933], 26.

75 Illyés Gyula 1992 [1933], 30.

Babits Mihály (aki egyben Buday Dezső unokatestvére), Schöpflin Aladár író vagy Braun Róbert szociológus. A vitacikkek érvei javarészt a fenti megállapítások körül forogtak, és a szerzők ezek különböző kombinációi révén igyekeztek hozzászólni a témához.

Egy rövid kvantitatív tartalomelemzéssel az egyes szövegek súlypontjai jól megragadhatóak, és harmonikusan kiegészítik a kvalitatív diskurzuselemzést.⁶ Ennek az eljárásnak a módszertani lényege abban áll, hogy a tartalomelemzés útján előzetesen kiválasztott kulcsfogalmak egy-egy főbb hangsúlyra világítanak rá, de a diskurzuselemzés – úgymond alulról építkezve – lehetővé teszi ezek teljes szövegbeli beágyazottságának vizsgálatát.

2 táblázat. Kodolányi János *A hazugság öl*, Fülep Lajos cikksorozata és Illyés Gyula *Pusztulás* című írása kulcsszavainak előfordulási aránya

	Szemponatok	Kodolányi János	Fülep Lajos	Illyés Gyula
Adatok	megjelenés éve	1927	1929	1933
	megjelenés helye	Élő Szó	Pesti Napló	Nyugat
	szavak száma	07	948	71
Kulcsszavak aránya (%)	nagybirtok	141	–	08
	vallás(osság)	198	137	–
	erkölcs	28	81	052
	sváb/német	042	053	82

A fenti szövegek által is középpontba állított, majd a két világháború között előtérbe került német terjeszkedés miatt a sváb, avagy német fogalom párral kiegészített kulcsszavak szövegbeli előfordulásának vizsgálata során markáns különbségek figyelhetők meg (2. táblázat). Kodolányi János memorandumában az erkölcs után a vallásosság és a nagybirtok fordul elő a legtöbbször, de a megoszlás mutatja, hogy mindegyiknek komoly szerepe lesz, és nem válik egyik sem egymagában a szöveg súlyponti fogalmává. Fülep és Illyés szövegében viszont annál inkább kiütözik, hogy egy szó köré csoportosul a mondanivaló; míg Fülepnél ez az *erkölcs*, addig a témáról való tudását Füleptől merítő Illyés szövegében a *német* szó kap hangsúlyt. Érdeemes észrevenni azt is, hogy mennyivel összetettebbnek látja a probléma gyökerét a helyben nevelkedő Kodolányi a többiekkel szemben.⁷

76 Géring Zsuzsanna 2017, 55–59.

77 Kodolányi szerepvállalására, de a korszak diskurzív irányaira, különösen zsidó- és németellenességére is lásd: Ungváry Krisztián 2001, 74–92.

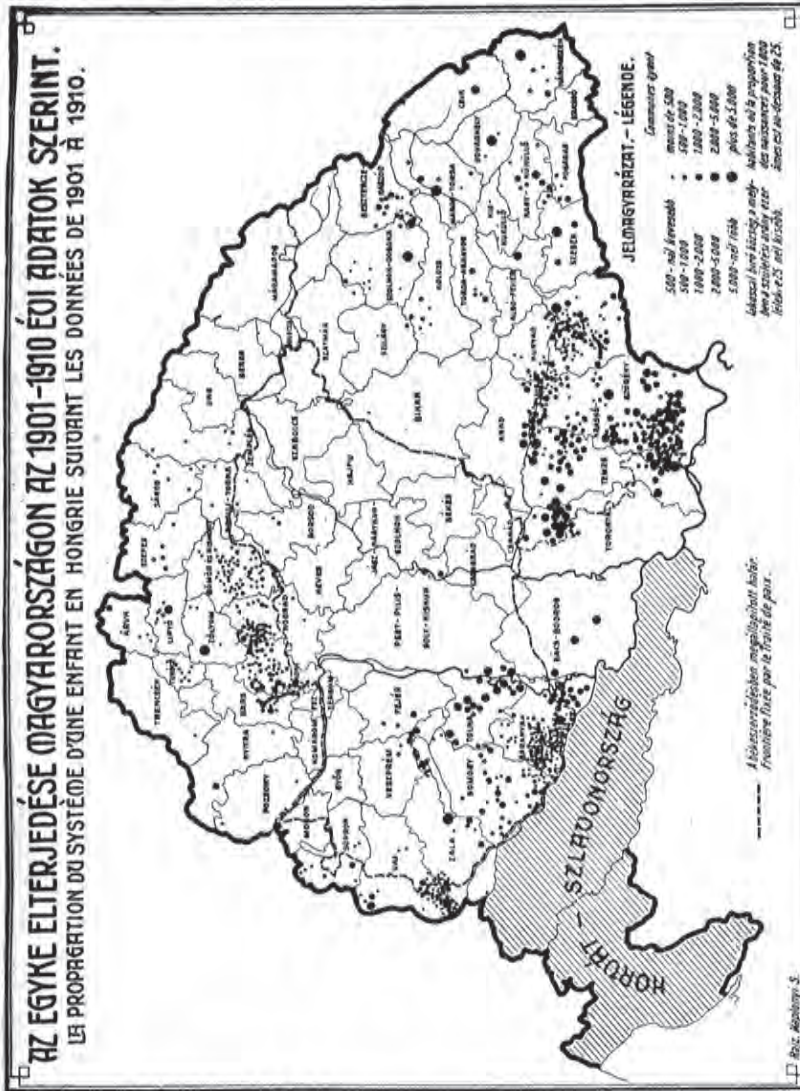
Következtetések

A 20. század elejétől a születésszabályozásról folytatott értelmiségi diskurzus irányította rá a figyelmet az ormánsági egykezésre. Ennek köszönhető, hogy a kortársak közül sokan megfigyelték, rögzítették, elemezték a jelenséget. Ezek egy része meghökkentően pontos képet adott a születésszabályozás módjáról. Korábbi vizsgálati eredményeim⁸ igazolták Nógrády László és más korabeli megfigyelők megállapításait. Nógrády helyesen állapította meg, hogy a születésszabályozás kötelező erejű szokás volt, és kora korai házassági tendenciájára is jogosan hívta fel a figyelmet. Buday joggal mutatott rá a Baranya megyén belüli térbeli eltérések árnyalataira, Széchényi Imre pedig jól látta, hogy a birtokos parasztok születésszabályozását kell előtérbe állítani. Ugyanakkor a kérdéskörben a két világháború között elmerülő szerzők közül Kodolányi János megállapításai csak részben voltak megalapozottak. Kodolányi inkább a vajszlói mentalitásról adott képet regényeiben, de a cselédek nagyfokú termékenységre tett megjegyzései pontatlannak bizonyultak. Ugyancsak rosszul datálta és magyarázta a születésszabályozásnak az 1850-es évektől való megjelenését. Tény, hogy ekkortól újabb hullámban csökkent a termékenység a vizsgált térségben, de a 19. század közepi datálás mögött inkább az sejthető, hogy a Kodolányi által ismert helyiek legrégebbi emlékei nem nyúlhattak korábbra a század derekánál.

Fülep Lajos írásainak és személyes ráhatásának szuggesztív ereje kiemelkedő fontosságú: Fülep Illyés Gyulán és Kovács Imrén keresztül – később még látjuk – Andorka Rudolf szociológusra is hatott. Fülep megfigyelései elsősorban az észak-baranyai Zengővárkonyra fókuszáltak, de a közösség atomizálódásáról tett megfigyeléseivel és a beházasodó vő családon belüli kiszolgáltatott szerepének előtérbe állításával pontosan ragadta meg a baranyai születésszabályozás néhány karakterisztikus tényét. Fülep ugyanakkor a Dunántúl elvesztésének víziójával akaratlanul is németellenes irányt adott a kérdés vizsgálatának.

78 Koloh Gábor 2013; Koloh Gábor 2014.

2. térkép. Kovács Alajos egyketérképe. Kaplonyi Sándor rajza

Forrás: Kovács Alajos 1923, 73.